

EXEMPLUMOK KONTEXTUSVÁLTÁSA: A KISZÁMÍTOTT ÉS A KALKULÁLHATATLAN

PAPP Ingrid¹

Changing Contexts of Exempla: The Calculated and the Incalculable

The Czech and Moravian Lutheran pastors who fled to Lower and Upper Hungary after the Battle of White Mountain (1620) did their primary education in their home country, and their higher education at universities in German lands, most often in Wittenberg. The profession-related works – such as numerous sermon booklets published by the Trenčín press – of the Hungarian-born pastors and of those who had arrived as exiles make surprisingly frequent use of secular exempla as intertexts. Some of their quotations from authors of ancient or Renaissance literature even predate the literary use of these texts in Hungarian. However, the analogy or parallelism of meaning between the original work and the exemplary elements extracted from it is by no means always evident. Of course, in the majority of cases, the authors use standard and perfectly obvious exempla to construct their reasoning. However, there are cases where it is not at all obvious that the exemplum borrowed would be suitable to carry the very meaning for which the borrowing author uses it. A preacher's broad erudition lays the foundations for an exemplum use in which even components unusual in the genre become conceptually chosen means of conveying a normative denominational message.

Key words: Czech exiles, Evangelical priests, Hungary, printed matter, sermons, copies.

Könnyű belátni azt, hogy a prédikációs és egyéb műfajok exemplumhasználatának elemzése minden esetben kontextusok egymásrahatásának tanulmányozását is jelenti.² Az exemplum ugyanis attól és éppen attól válik

¹ A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA–BTK Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült.

² A kora újkori prédikációk exemplumhasználatáról lásd részletesebben: TÜSKÉS, G. Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában. In *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1992, vol. 96, n. 2, 133 – 151; KECSKEMÉTI, G. *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest : Universitas Könyvkiadó, 1998; KECSKEMÉTI, G. „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*. Budapest : Universitas Kiadó, 2007; MIKÓ, Gy. „Mivel én is csak ember

exemplummá, hogy kiemelik azt egy mű szöveg- és jelentésegészéből azért, hogy változatlan vagy adaptált formában egy másik műbe illesszék.

Az eredeti mű és az abból kiemelt, exemplumként felhasznált elemek között ugyanakkor korántsem minden esetben figyelhető meg jelentéseik analógiája vagy párhuzamossága. Számos esetben persze mégis: ezek azok az esetek, amikor egy gondolatmenet összeállításához igencsak szokványos és tökéletesen kézenfekvő exemplumokat használ fel a szerző. Ilyenkor a felidézett és a felidéző szöveg kontextusai a jelentések összhangját mutatják, az egyes exemplumok használata azonban semmi esetre sem nevezhető kreatívnak, különösen nem revelatív újdonságot hordozónak. Vannak azonban esetek, amikor a felidézett és a felidéző kontextust összevetve elképed egy kissé az ember: egyáltalán nem kézenfekvő, hogy az átemelt exemplum éppen annak a jelentésegésznek a hordozására volna alkalmas, amelyre azt a kölcsönző szerző felhasználja. Ezek kalkulálhatatlan esetek: abban az értelemben is, hogy a váratlan meglepetés aktusát hordozzák magukban, meg abban az értelemben is, hogy összegyűjtve őket nem lesz túlságosan magas a kalkulusuk, vagyis igen ritka eseteknek tekinthetők. Minden ilyen eset egyenkénti leírásra érdemes.

Ezek a különleges esetek alkalmat adnak továbbá arra, hogy elgondolkodjunk azon is: a mai irodalomértelmezők körében kiváltott váratlanság és eredetiség vajon milyen széles körben volt meg tapasztalható a régiség eredeti közegében. Vagyis előfordulhatott-e, hogy az exemplumot kölcsönző mű eredeti egykorú közönségét is rétegzettnek kell tartanuk abban a tekintetben, hogy kiknek a számára és milyen mértékig volt belátható a kölcsönzött exemplum eredeti kontextuális jelentésének radikális megújítása vagy felforgatása.

Lássunk először egy egyszerű esetet, amelyben exemplumok adekvát és egymással párhuzamba állítható jelentéskörökben mozognak, noha nem mechanikusan és nem minden tanulság nélkül. Amikor a későbbi I. Miksa császár még kisfiú volt, a bécsi vár ostroma idején arra kérte császári anyját, hogy süssön fogolymadarat neki, mert néhány napja csak árpakenyérhez jutott. Ez 1463-ban történt, amikor nagybátyja, VI. Albert főherceg (1418–1463) támadást indított bátyja, a mi Mátyás királyunk ellenfeleként ismert III. Frigyes császár (1452–1493) ellen. A történetet Johannes Cuspinianus jegyezte fel *De caesaribus atque imperatoribus Romanis* című műve Maximilianus-fejezetében, majd onnét átkerült Abraham Bucholcer (1529–1584) népszerű kronológiai összeállításába. Benne volt már az *Isagoge chronologi-*

voltam”: Az *Exequiae Principales* és az *Exequiarum Coeremonialium libri* gyászbeszédei. Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010; KECSKEMÉTI, G. – SZEKLER, E. Egy Pázmány-exemplum filológiai háttere és intertextuális kapcsolatai. In *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*. Ed. Ajkay, Alinka, Bajáki, Rita. Vác : Mondat Kft., 2013, 243 – 245.

ca címűben³ éppúgy, mint az *Index chronologicus* című, már a szerző halála után kibővített későbbiben.⁴ Bucholcertől vette át egy kora újkori magyarországi biblikus cseh nyelvű halotti beszéd.⁵ Amikor az ötéves kislány, Katarína Jonová 1637-ben meghalt, többek között a keresztapja, Jakub Stephanides dréтомai lutheránus lelkész mondott fölötte prédikációt.⁶ A halotti beszéd nagy teret szentel a földi élet nyomorúságainak, s a földi szenvedések között kerül említésre többek között az éhség és a szomjúság. Ebben a részben használta fel Stephanides az árpakenyéren tengődő császárfi történetét, mégpedig a klasszikus antikvitás néhány éhségtől gyötört fejedelmének említése után. Hérodotoszi eredetű az a történet, hogy az ellensége elől menekülő Dareiosz perzsa király keréknyomból kényszerült zavaros vizet inni. Az a másik szüzsé Plutarkhosztól ered, hogy a szomjazó és a tiszta víz csekély ajándékának örvendező Artaxerxész nagy étvággal fogyasztotta el az árpakenyeret is. A gyermek Miksa nélkülözéseit szemléltető, cuspinianusi eredetű, közvetlenül pedig Bucholcertől kölcsönzött történet teljesen adekvát módon lett a folytatása ennek a példasornak. A Dareiosz és Artaxerxész éhségéről szóló tájékozódáshoz egyébként a legkevesbé sem kellett antik auktorokat bűvárolni. A kor népszerű exemplumgyűjteményei épp arra voltak valók, hogy a gyakorló prédikátorok számára tematikus gyűjtésben bocsássanak rendelkezésre a hasonlóság alapelve szerint csoportosított történeteket. Mindkét ókori uralkodó története megtalálható például Laurentius Beyerlinck promptuariumának *Alimentum* (élelem) címszavában,⁷ vagyis a Stephanides prédikációjának kontextusa szempontjából épp legkézenfekvőbb gyűjtőkategóriák egyike alatt.

A Beyerlinckéhez hasonló szónoki példatárak ismeretéhez és értő alkalmazásához természetesen olyan előképzettség szükséges, amely része volt a lelkészi réteg szakmai felkészültségének. Az egyházi értelmiség a tanulmányai során elméletben és gyakorlatban egyaránt elsajátította a homiletikai ismereteket, s ezek keretében azt az invenciós rutint, amely az exemplumok felleléséhez és adaptálásához szükséges. A kora újkori Magyarországon biblikus cseh nyelven részint hazai szlávajkú lelkészek prédikáltak, részint pedig olyan cseh vagy morva menekültek, akik a fehérhegyi csatavesztés

³ Például Görlitz, 1580 (VD16 B 9035), P4r.

⁴ Görlitz, 1599 (VD16 B 9033), 466.

⁵ Az 1670-ig megjelent magyarországi nyomtatványokat az új magyarországi nemzeti bibliográfia tételszámai azonosítják: *Régi magyarországi nyomtatványok*. I–V. 1473–1685. Bp: Akadémiai Kiadó, 1971–2023 (a továbbiakban: RMNy), 1706 (4). sz.

⁶ A prédikációról részletesen: PAPP, I. *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédok a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018, 90 – 92.

⁷ BEYERLINCK, L. *Magnum theatrum vitae humanae*. Köln 1631. A 209a, A 211a, A 205b; Artaxerxész árpakenyeréről: E 492 e, f.

után telepedtek át Alsó- vagy Felső-Magyarországra. Az exulánsok Kutná Horában, Prágában, Fulnekbén vagy egyebütt végezték alap- és középszintű iskoláikat, míg a magyarországiak Németlipcsén, Lőcsén, Rózsahegyen, Zólyomban, Galgócon vagy másutt tanultak. Egyetemi tanulmányaik célpontjai azonban mindkét csoport számára azonos németországi városok voltak, leggyakrabban Wittenberg és Königsberg. A magyarországi származásúak közül például a Thurzó György által támogatott Samuel Chalupka és Ján Hodik vagy az Osztrosith család által támogatott Daniel Krman mindhárman a wittenbergi egyetemen tanultak. A külföldön képzett teológusok több évnyi egyetemjárás után tértek vissza hazájukba, magukkal hozva az egyetemi kurzusaikon elsajátított ismereteket, a németországi egyetemi élet kedvelt és előszeretettel használt adomáit és a népszerű példagyűjteményeket, amelyek a 17. században rendkívül elterjedtek voltak és nagyban megkönnyítették a prédikátor munkáját. A prédikáció megtartásának alkalma pedig minden hitszónok számára lehetőséget adott arra, hogy az egyetemen elsajátított retorikai, teológiai és eszmetörténeti ismereteit felhasználva megcsillogtassa saját, vélt vagy valós intellektuális kiválóságát.⁸

Gondolatmenetüket bibliai források és világi exemplumok felhasználásával építették fel.⁹ Természetesen jól ismerték az általuk felhasznált exemplumok forráskontextusát és kontextuális értelmét, ennek ellenére – ezt figyelmen kívül hagyva – némelykor úgy építették be azokat prédikációikba, hogy radikálisan különböző kontextusokba helyezték őket és merőben új értelmet ruháztak rájuk. Filológiai felkészültségük révén természetesen pontosan értették az eredeti, autentikus kontextuális jelentést, ám új értelmezéseket kialakító munkájuknak köszönhetően a prédikáció elmondásakor mégis tagolt funkcionalitásban működő szöveg jött létre: mást értett belőle a hallgatóság értelmiségi része és mást a forrásokban járatlan egyszerű nép. Két olyan prédikációt választottam ki tüzetesebb elemzésre, amelyek szemléltetik a megszokottnak nem nevezhető exemplumhasználatot és az ezzel szorosan összefüggő egyéni és közösségi műveltségi elemeket.

Ján Hodik egyike azon magyarországi születésű prédikátoroknak, akik főúri támogatók segítségével a wittenbergi egyetemen folytatták tanulmányaikat és hazatérve lelkeszi hivatalt viseltek. 1639-ben a háromévesen meghalt Benjamín Boček fölött prédikált.¹⁰ Világi sorsunk nyomorát, bol-

⁸ A kora újkori prédikációk retorikai sajátosságairól lásd részletesebben: KECSKEMÉTI, G. Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában. In *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1992, vol. 96, n. 4, 381 – 398; KECSKEMÉTI, G. A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében. In *Irodalomtörténeti Közlemények*. 2003, vol. 107, n. 4, 367 – 398.

⁹ A biblikus cseh nyelvű halotti prédikációk antik forrásanyagáról: PAPP, I. Using Sources in Biblical Czech Funeral Sermons. In *Camoenae Hungaricae*. 2023, vol. 8, 96 – 113.

¹⁰ RMNy 1799 (1). sz.

dogtalanságát és nélkülözését öt pontba csoportosította. Osztályrészünk ezen a világon a könnyhullatás, a halál, a jajgatás, a keserves kiáltozás és a fájdalom. Az ezeket bemutató passzusok bővelkednek a Biblián kívüli forrásanyagot felvonultató, a humanista műveltséggel hivatkozó példák felidézésében. Mindjárt a keserves könnyhullatást egy antik exemplummal szemlélteti. Eszerint a Horatius és Vergilius közé letelepedő Augustus császár gyakran azt szokta mondani, hogy fájdalmas hörgések és könnyhullatás között ül. Hodik példarepertoárjában ez az exemplum preferált helyet foglalt el, néhány hónappal később újra felhasználta ugyanezt a példát. 1639. augusztus 20-án reggel 9 és 10 óra között ugyanis meghalt Benjamín édesapja, Martin Boček is, akit gutaütés ért. A váratlan halálesetet újabb prédikációgyűjtemény tette emlékezetessé, s ebben Ján Hodiktól megint olvasható egy prédikáció.¹¹ Itt a textus magyarázatába, a siralmak völgyében folyó emberi élet említésébe szövődik bele az a megfogalmazás, hogy akképpen ülünk hát a jajgatás és a habok közepén, mint Augustus császár ült Vergilius és Horatius között.

Noha ennek az ókori exemplumnak az eredete nem világos, kora újkori karrierjének, különösen 18. századi népszerűségének nyomai azonban jól követhetők. Nyilvánvaló, hogy egy pikáns, élcelődő anekdotával van dolgunk. A történet szerint Vergilius asztmás tüdejű ember volt, Horatius pedig vizenyős szemű, ezért azután amikor Augustus közöttük ülve lakomázott – ami pedig gyakran megesett –, azt az élcet sütötte el, hogy sóhajok és könnyek között ül („sedeo inter suspiria et lachrymas”). Az exemplum történeti kontextusának felidézése egy jókedvűen adomázó, eruditus, bennfentes beszélgetésbe illőnek mutatja ezt az anekdotát. Jakob Masen akképpen próbálta meg épületes értelmezéshez juttatni a történetet,¹² hogy a barátaink gyengeségeinek elviselése toposzhoz kötötte. Ennek ellenére elég nyilvánvaló, hogy egy temetési szónoklat megszokott exemplumainak istenes és kegyes interpretációi körébe ez az adoma alig illeszthető, mégis ekként került felhasználásra.

Azt kell hinnünk, hogy Vergilius és Horatius nevének említése nyomán a legalább deákos műveltséggel nem rendelkező hallgatóság jóhiszeműen elfogadta az exemplumot az evilági bánkódás és sírás példajaként, amely beilleszthető volt a felsorolásra kerülő további exemplumok közé. A jámbor hallgatóság bizalommal és minden kétely nélkül elhitte, hogy a felsorolt példák a gyászban megfáradtak vigasztalását és felüdítését szolgálják. Az augustusi exemplumot a jámbor hívek aligha tudták közelebbről értelmezni, vagyis aligha tudták pontosabban, miképpen is ült Augustus a jajgatás és a habok közepén Vergilius és Horatius társaságában. Elfogadták a prédikátor által az

¹¹ RMNy 1798 (1). sz.

¹² MASEN, J. *Familiarium argutiarum fontes*. Köln 1711, 137.

exemplumra ruházott funkciót, az evilági siralomvölgy szemléltetésére tett kísérletet. A hallgatóság humanista műveltséggel rendelkező tagjai azonban – ha voltak jelen ilyenek – felidézhatték iskolai tanulmányaikból ezt a klaszszikus eredetű anekdotát, és jól szórakozhattak e profán példázat épületes felhasználásán. A temetési prédikáció tehát lehetőséget biztosíthatott arra, hogy a közismereti műveltség szintet meghaladó tudásanyagot biztonsággal alkalmazók és ismerők szűk körében az elismerés hangja szólaljon meg egy frappánsan eltalált, bár nyilvánvalóan radikálisan új kontextusba illesztett exemplum felhasználásakor.

A kalkulálhatatlan eredetiségű, kreatív exemplumhasználatra hozott második példánkért ismét a hároméves kisfiú, Benjamín Boček halálához térünk vissza. Fölötte nemcsak a magyarországi származású Hodik prédikált, hanem a csehországi Benešovból Trencsénbe menekült Adam Wolfius is.¹³ Szövege az Úrban elhunyt emberek halálát és üdvözülését mutatja be. Liviustól, Suetoniustól, Szent Jeromostól, Nagy Szent Vazultól és Nazianszosi Szent Gergelytől származó szöveghelyeket idéz, amelyekben a halál elkerülhetetlenségére figyelmezteti és az erkölcsös életvitelre inti a gyászolókat. Szentírási helyeket sorakoztat fel, hogy bemutassa az erkölcsös életet élők halálát és Isten általi megüdvözítésüket. Ellenpontként ezután az erkölcstelen életet élők életéről és haláláról beszél, szemléltetésként pedig egy igen meglepő szövegforrást is kiaknáz. Arról ír ugyanis, hogy noha az erkölcstelenek éjjel és nappal az élvezeteknek élnek, amikor végül meghalnak, akkor Szent Ferenc csuklyájába öltöztetik őket és úgy lesznek eltemetve. Könnyű felismerni ebben a rövid parafrázisban Boccaccio *Dekameron*-ja első napi első novellájának a cselekményét, amelyben Ser Cepparello, aki egész életében erkölcstelen és élvhajász életet folytatott, hamis gyónással becsap egy szent életű barátot. Tisztes búcsúztatásának és temetésének köszönhetően halálát követően szentként kezdik tisztelni és Szent Ciappelletónak nevezik.¹⁴

A lutheránus szerző rövid narrációvázlata félreérthetetlenül életre kelti a katolikus intézményrendszerrel szembeni, a 17. század első harmadának végére már jól bejáratott protestáns polémiát, hiszen a már sokszor megbélyegzett pápista visszaélések adhattak lehetőséget arra, hogy egy erkölcsileg megkérdőjelezhető vagy inkább kétségtelenül kárhozott életű személyt szentként tiszteljenek. Így ennek a sikamlós eredetű exemplumnak a megbotránkoztató hatását sikerült leválasztani a történetet közreadó boccacciói

¹³ RMNy 1799 (3). sz.

¹⁴ Boccaccio *Dekameron*-jának novelláiból már a 15. század második felében lefordítottak cseh nyelvre egyes darabokat. Hynek z Poděbrad (1452–1492) tizenegy novellát dolgozott fel a gyűjteményből, de elsősorban az erotikus darabok érdekelték, a vallási satíra emlékeztető nyitódarabja nincs ezek között.

gyűjteményt kárhoztató megítéléstől, és a botrányos cselekmény ódiumát teljes egészében a katolikus ellentáborra terhelni, egyszerre valósítva meg a dogmatikai és a morális megbélyegzést. Mindezzel Adam Wolfius jó példát adott egyben arra is, hogy a 17. századi prédikátorszerzők széles körű, olykor meglepően tágas erudíciója számos esetben olyan leleményes exemplumhasználat alapjait veti meg, amelyben az adott diskurzusrendszeren belül szokatlan, nonkonform összetevők is a normatív üzenet közvetítésének koncepciózusan megválasztott eszközeivé válhatnak.

Meniace sa kontexty príkladov: vypočítateľné a nevypočítateľné

Českí a moravskí evanjelickí kňazi, ktorí po bitke na Bielej hore (1620) ušli do Dolného a Horného Uhorska, absolvovali základné vzdelanie vo svojej domovskej krajine a vyššie vzdelanie na univerzitách v nemeckých krajinách, najčastejšie vo Wittenbergu. V dielach súvisiacich s ich povoláním – ako napríklad v početných tlačiarňach s kázňami, vydaných v trencianskej tlačiarňi – uhorskí kňazi aj exulanti prekvapivo často používali ako intertexty sekulárne exemplá. Niektoré z ich citátov z autorov starovekej alebo renesančnej literatúry dokonca predchádzajú literárne použitie týchto textov v maďarčine.

Analógia alebo paralelnosť významu medzi pôvodným dielom a exemplárnymi prvkami z neho vyňatými však nie je vždy zrejmá. Samozrejme, vo väčšine prípadov autori používajú štandardné a úplne zrejmé exemplá na konštrukciu svojho uvažovania. Existujú však prípady, keď nie je vôbec zrejmé, že prevzaté príklady by boli vhodné na vyjadrenie významu, na ktorý ho autor po prevzatí používa. Vysoká erudícia kazateľa vytvára základ pre použitie exempliel, v ktorých sa aj komponenty, v danom žánri neobvyklé, stávajú koncepcne zvolenými prostriedkami na odovzdanie normatívneho denominálneho posolstva.